

Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans*

Herman Roodenburg

In 1664 schreef de jurist Simon van Leeuwen: 'Naar 't leven en is niet kostelijker als de eer, ende het goed gevoelen dat een ander van ons heeft.'¹ Het is de grote verdienste van een aantal historici en volkskundigen dat al in de jaren zeventig en tachtig aandacht besteedde aan het onderwerp, dat dergelijke observaties nu op hun waarde beoordeeld kunnen worden. Zo'n tien jaar geleden zou Van Leeuwens uitspraak niet gauw de aandacht hebben getrokken. In het laatste decennium is het eerbegrip echter door een groeiende schare onderzoekers als een belangrijke categorie, zelfs als een 'basiswaarde' van de vroegmoderne samenleving erkend.² Dat geldt voor het buitenland maar ook voor Nederland. Ook hier hebben noties van eer en oneer langzamerhand meer aandacht gekregen, en dan niet alleen in het onderzoek naar de Republiek, maar ook in dat naar de late middeleeuwen en de negentiende eeuw.³ Toch is het aantal studies nog gering en is het mede het ontbreken van een raamwerk, een overzicht, hoe schetsmatig ook, van de vele betekenissen en functies die begrippen als eer en oneer in de vroegmoderne samenleving hebben vervuld, waardoor het onderzoek eerder belemmerd dan bevorderd wordt.⁴

In het volgende is gepoogd een dergelijk raamwerk aan te reiken, deels als tussenbalans, met alle haken en ogen van dien, deels als instrument om gemakkelijker te kunnen aansluiten bij nieuwe inzichten zoals ze in het buitenland, met name door Duitse historici en volkskundigen, zijn ontwikkeld. Ook in een ander opzicht zou dit raamwerk een comparatieve functie kunnen vervullen. Zo is het opvallend dat het onderzoek tot nu toe vooral vergelijkingen heeft getrokken tussen Noord- en Zuid-Europa of, liever, tussen de bevindingen van historici in het vroegmoderne Noordwest-Europa en die van antropologen in twintigste-eeuwse mediterrane boeren- en herdersgemeen-

*

Dit artikel is gebaseerd op een lezing, geschreven voor het congres *Das Konzept der Ehre in der frühen Neuzeit: Konflikte und Grenzen*, gehouden van 20 tot 22 juli 1995 te Augsburg.

1

Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt, waar in de Roomse wetten met het huidige Neerlands regt over een gebracht werden* (Leiden 1664) 427.

2

Paul Münch, 'Grundwerte der frühneuzeitlichen Ständegesellschaft? Aufriss einer vernachlässigten Thematik', in: W. Schulze (ed.), *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (München 1988) 53-72, hier 71-2.

3

Voor de late middeleeuwen moge verwezen worden naar F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987), met name 286-293; voor de negentiende eeuw zie bijvoorbeeld Annemieke Keunen, "'Ongaarne beticht en bevlakt". Vrouwen, mannen en hun beledigingen voor de Correctionele Rechtbank te Amsterdam, 1811-1838', in: Annemieke Keunen en Herman Roodenburg (ed.), *Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600 - ca. 1850* [= *Volkskundig Bulletin* 18 (1992), 3] 415-431; J.M. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1991) 231-243; G. van den Brink, 'Van gevecht tot gerecht. Geweldpleging in het Zuidoosten van Brabant, 1811-1875', in: H. Franke e.a. (ed.), *Alledaags en ongewoon geweld* (Groningen 1991) 96-116.

4

Voor een eerste indruk van de vele betekenissen ten tijde van de

schappen. Het lijkt langzamerhand een geschikt moment om de Noordepartese gebieden zelf iets nader te bekijken. Om de Republiek als voorbeeld te nemen, het is duidelijk dat de sociale, economische en politieke ontwikkelingen hier in veel opzichten anders zijn verlopen dan in andere Noordepartese landen. Wat we ons kunnen afvragen, is in hoeverre deze verschillen – bijvoorbeeld ten aanzien van de verhouding tussen mannen en vrouwen, tussen adel en burgerij of tussen gevestigden en buitenstaanders – ook tot andere accenten hebben geleid, tot een andere invulling van gevoelens van eer en oneer. Duidelijke antwoorden zijn nog niet te verwachten, maar deze tussenbalans is dan ook vooral bedoeld om vragen op te werpen en het onderzoek te stimuleren. Daarom en mede vanwege de vele lacunes in het Nederlandse onderzoek heb ik meer speculatieve uitspraken niet altijd willen vermijden.

Een korte terugblik

Achteraf zou men kunnen zeggen, dat de historisch-anthropologische belangstelling voor eer en oneer is voortgekomen uit een kleine catastrofe, een geheel mislukte toenadering tussen historici en antropologen. In 1980 werd een themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* uitgebracht, gewijd aan 'historiserende antropologie': een opmerkelijk initiatief, omdat hetzelfde tijdschrift tot dan toe hoofdzakelijk artikelen over arbeidersgeschiedenis en de geschiedenis van lonen en prijzen had gepubliceerd. Bovendien werden alle bijdragen aan dit nummer geschreven door antropologen, die hiertoe door de redactie waren uitgenodigd. Verrassend genoeg schreven drie van de redacteuren een repliek, die niet veel meer was dan een botte afwijzing van iedere antropologische invalshoek: de deur werd weer snel gesloten.⁵

Het themanummer werd echter geopend met een inleiding van de antropoloog Anton Blok, die tevens een artikel publiceerde over eer en de fysieke persoon. Het was vooral deze bijdrage, die een aantal historici zou stimuleren om de noties van eer en schande die ze in hun archiefonderzoek waren tegengekomen, ook vanuit een antropologisch perspectief te benaderen en ze te onderzoeken vanuit de precieze, alledaagse context waarin ze functioneerden.⁶

Republiek, zie Lotte C. van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij. Eerbegrippen in een vroegmoderne stedelijke samenleving', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel en Amsterdam/Heerlen), 184-187.

⁵ Voor het themanummer, zie *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) 99-230; voor de repliek en het daaropvolgende debat *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 7 (1981) 265-288.

⁶ Anton Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) 211-230. Een Engelse versie van dit artikel is te vinden in *Man N.S.* 16 (1981) 427-440. Andere bekende antropologische studies die in deze fase door historici geraadpleegd werden: J.A. Pitt-Rivers, *The people of the Sierra* (Chicago/Londen 1963); idem, *The fate of Shechem or the politics of sex* (Cambridge 1977); J.K. Campbell, *Honour, family and patronage. A study of institutions and moral values in a Greek mountain community* (Oxford 1964); S. Brandes, 'Like wounded stags: male sexual ideology in an Andalusian town', in: S.B. Ortner en H. Whitehead (ed.), *Sexual meanings. The cultural construction of gender and sexuality* (Cambridge 1981) 216-239.

Het opstel van Blok bevat een aantal aspecten die nog steeds onze aandacht verdienen. Zo heeft hij als eerste een overtuigende verklaring gegeven waarom in veel culturen de bedrogen echtgenoot voor 'hoorndrager' wordt gescholden. Blok liet zien, dat met dit scheldwoord niet de ram of een andere mannetjesputter onder het hoornvee wordt aangeduid, maar de bok, die juist, in tegenstelling tot de ram, ook andere mannetjes bij de vrouwtjes toelaat. In Italië en Spanje, bijvoorbeeld, vinden we nog steeds synoniemen – 'becco' voor 'cornuto' en 'càbron' voor 'cornudo' – die deze samenhang tot uiting brengen. Tevens analyseerde Blok de verschillende tegenstellingen – ram tegenover bok, mannelijkheid tegenover vrouwelijkheid, openbaarheid tegenover huiselijkheid – als binaire opposities.

Ook heeft Blok geprobeerd te verklaren waarom het eerbegrip zo nadrukkelijk met de fysieke persoon verbonden werd. Zoals hij en andere antropologen hadden vastgesteld, werd eervol gedrag vooral gesymboliseerd in termen van fysieke kracht en integriteit, terwijl oneervol of schandelijk gedrag juist werd uitgedrukt in termen van fysieke zwakte of gebreken. Zo hebben mannen met eer worden daarentegen als *manso* (Sp. en It.), als tam en gecastreerd, afgedaan. Uiteraard vinden we een verwant samengaan van fysieke en morele kwaliteiten in uitdrukkingen als 'aanzien' of 'gezichtsverlies'. Maar in de mediterrane boeren- en herdersgemeenschappen konden mannen ook letterlijk hun gezicht verliezen: het aangezicht werd dan met een mes verminkt.

Blok was destijds nog een overtuigd aanhanger van Elias' civilisatietheorie en hij heeft dan ook getracht deze opvallende band tussen eer en de fysieke persoon juist vanuit diens inzichten te verklaren. Hij wijst er bijvoorbeeld op, dat deze gemeenschappen nooit onderworpen waren aan een centrale, relatief stabiele overheid. Om zich te beschermen kon de bevolking slechts op haar eigen krachten vertrouwen. Onder zulke omstandigheden ligt het voor de hand dat de fysieke persoon, de fysieke weerbaarheid, van de mannen hun maatschappelijke aanzien en positie bepalen. Ze moeten in staat zijn hun bezit, dat wil zeggen hun vrouw, naaste verwanten en huis en land, tegen anderen te verdedigen en af te schermen.

Tenslotte meende Blok, in bekend Eliaans jargon, dat naarmate de menselijke afhankelijkheidsketens steeds lan-

ger worden en zich tevens een stabiele overheid vormt, dergelijke aspecten slechts aan betekenis kunnen inboeten. Naar zijn overtuiging is er nog steeds een wezenlijk begrip, hoewel we nu meestal van 'identiteit' of 'zelfbewustzijn' spreken. Maar wat uit de huidige erecode verdwenen is, zijn de vele, op het menselijk lichaam betrokken tekens en symbolen. Alleen in het vroegmoderne Europa zouden deze symbolen hun functie nog behouden hebben.

Het was met name deze vergelijking tussen Noord en Zuid, tussen de code van het *ancien régime* en de mediterrane erecode, die een interessante ingang leek te bieden om het eerbegrip in historisch-antropologische zin ook in de Republiek te onderzoeken. Enige jaren later werd een verder aanknopingspunt gevonden in het onderzoek van Peter Burke, met name zijn *The historical anthropology of early modern Italy*, verschenen in 1987.⁷ Meer op de achtergrond speelden de analyses van Duitse volkskundigen, onder meer de studies van Karl.-S. Kramer.⁸

De vraag was uiteraard of deze mediterrane erecode zich überhaupt liet 'overbrengen' op een Noordepese, gedeeltelijk al geürbaniseerde cultuur. Omdat de toenmalige onderzoekers vooral geïnteresseerd waren in de persoonlijke eer, met name in de concrete betekenissen van mannelijke en vrouwelijke eer in hun alledaagse context, lag het weliswaar voor de hand de mediterrane code, met haar grote nadruk op de seksuele eer en de dagelijkse cultuur, als uitgangspunt te kiezen. Toch bracht alleen al de semantiek van de verschillende noties flink wat problemen met zich mee. Het was duidelijk, dat in de vele, uiteenlopende betekenissen van het vroegmoderne eerbegrip ook gecompliceerde maatschappelijke ordeningsprincipes als *gender*, klasse of collectieve stigmatisering een rol speelden, en dat ook de alledaagse context, met name het stedelijke buurtleven met zijn 'agonale communicatie', bepaald werd door – voor de Republiek zo specifieke – ontwikkelingen als de hoge mate van urbanisering en immigratie.⁹

Mannen en vrouwen

Om direct een eerste semantisch probleem te vermelden: het was duidelijk, dat de vrouwelijke schaamte in Noordwest-Europa andere connotaties bezat en in het algemeen

7 Peter Burke, *The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication* (Cambridge 1987) 13-14, 95-109. Andere historische studies die een rol speelden: Yves Castan, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc, 1715-1780* (Parijs 1974); James Sharpe, *Defamation and sexual slander in early modern England. The church courts at York* (York 1980); David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris 1740-1790* (Cambridge 1986); idem, 'Verbal insults in eighteenth-century Paris', in: Peter Burke en Roy Porter (ed.), *The social history of language* (Cambridge 1987) 104-119.

8 Karl.-S. Kramer, *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde* (Göttingen 1974) 46-60; idem, 'Hohnsprake, Wrakworte, Nachschmack und Ungebühr. Ehrenhändel in Holsteinischen Quellen', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 16 (1984) 49-85; Ruth-E. Mohrmann, *Völkchen im Wilster im 16. und 17. Jahrhundert* (Neumünster 1977) 218-239; K.J. Lorenzen-Schmidt: 'Beleidigungen in Schleswig-Holsteinischen Städten im 16. Jahrhundert. Soziale Norm und soziale Kontrolle in Städtegesellschaften', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 10 (1978) 5-27. Zie tevens Konrad Köstlin en Kai Detlev Sievers (ed.), *Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. Festschrift für Karl Sigismund Kramer* (Berlijn 1976).

9 Voor de term 'agonale communicatie', zie Rainer Walz, 'Agonale Kommunikation im Dorf der frühen Neuzeit', *Westfälische Forschungen* 42 (1992) 215-251.

ook minder als tegenpool tot de mannelijke eer werd ervaren dan in de mediterrane rurale gemeenschappen, die door de antropologen waren onderzocht. Daar onderscheidde de vrouwelijke schaamte (It.: *vergogna*; Sp.: *vergüenza*) zich tot voor kort in het teruggetrokken, huiselijke leven van de vrouwen.¹⁰ Nu werd ook in de Republiek een zekere schaamte van de vrouwen geëist, maar deze was heel wat minder gericht op een afgeschermd leven binnenshuis.¹¹ Het enige in het Nederlands verschenen traktaat, dat een dergelijke teruggetrokkenheid verlangde, was juist door een Spanjaard geschreven, de bekende humanist Juan Luis Vivès.¹²

Ten noorden van de Alpen, aldus de historica Olwen Hufton, 'honour was on the side of work'. Als in deze gebieden van het vroegmoderne Europa een meisje niet werkzaam was in het huis van haar ouders, gold dat geenszins als ontorend. In de meeste gevallen werd een betrekking buitenshuis als eervol en vanzelfsprekend ervaren. Daarentegen zullen de verhoudingen ten zuiden van de Alpen meer op de mediterrane erecode geleken hebben, die antropologen hebben aangetroffen. In het vroegmoderne Italië en vermoedelijk ook in Spanje en Portugal bleven de vrouwen normaal gesproken thuis en was het hoogstens de armoede, die hen ertoe brengen kon bezigheden elders te zoeken en zo hun schaamte in gevaar te brengen.¹³

Onder de Noordepese vrouwen hebben Nederlandse vrouwen (joodse, vooral sefardische vrouwen niet meegetrekkend) vermoedelijk nog het meest deelgenomen aan de wereld buitenshuis, aan het openbare leven.¹⁴ Op straat moeten ze nadrukkelijk aanwezig zijn geweest. Buitelandse reizigers, ook uit Noordepese landen, spraken er dikwijls hun verbazing over uit.¹⁵ In de steden in het westen van het land zal hun aanwezigheid nog meer zijn opgevallen, omdat hier veel vrouwen kleinhandel dreven en in bepaalde takken van nijverheid, zoals de textielnijverheid, in grote aantallen werkzaam waren.¹⁶ Het ligt voor de hand – maar dit zou nader uitgezocht moeten worden – dat hun duidelijke aanwezigheid in het openbare leven er ook toe geleid heeft, dat ze meer dan andere vrouwen in Noordwest-Europa de bereidheid en ook de juridische mogelijkheden bezaten om zelf voor hun eer op te komen.¹⁷

Ondanks de grote bijdrage van vrouwen aan de economische bedrijvigheid was de vrouwelijke eer ook in een stad als Amsterdam toch minder op beroep en handel

10

Slechts de arme families konden niet aan dit ideaal voldoen, ze lieten de vrouwen lichte arbeid op het land verrichten. Anton Blok, 'Notes on the concept of virginity in Mediterranean societies', in: Elisja Schulte van Kessel (ed.), *Women and men in spiritual culture, XIV-XVII centuries. A meeting of south and north* (Den Haag 1986) 2.

11

Voor een verkenning van de toenmalige opvattingen over vrouwelijke schaamte, opvattingen waarin ook vergelijkingen tussen Italië en de Republiek getrokken werden, zie Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, "Die dan hare wyven laten afweyen". Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (ed.), *Soete minne en belse boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 61-84, hier 67-71. Zie ook Maria-Theresia Leuker, 'De last van 't huis, de wil des mans...' *Frauenbilder und Ebekonzepete im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts* (Münster 1992) 119-120.

12

Juan Luis Vivès, *Die institutie ende leeringe van een christelijke vrouwe* (Antwerpen 1554). De oorspronkelijke uitgave in het Latijn verscheen in 1540. Zie voor een (gematigde) aanwending van zijn ideeën in de Nederlandse tekenkunst: Ilya M. Veldman, 'Lessons for ladies. A selection of sixteenth- and seventeenth-century Dutch prints', *Simiolus* 16 (1986) 113-127.

13

Olwen Hufton, *The prospect before her. A history of women in Western Europe* (London 1995), deel 1 (1500-1800) 70, 140.

14

Voor openbaarheid als essentiële voorwaarde voor het functioneren van eer: Martin Dinges, *Der Maurermeister und der Finanzrichter. Ehre, Geld und soziale Kontrolle im Paris des 18. Jahrhunderts* (Göttingen 1994) 164 e.v.

15

Voor een recente bespreking van dergelijke berichten: E.M. Kloek, 'De vrouw', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (ed.), *Gestalten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1995) 247-249, 271-276. Zie ook Simon Schama, *The embarrassment of riches. An*

georiënteerd dan de mannelijke eer. Zoals verschillende onderzoekers hebben vastgesteld, werden mannen in Noord-Europa hoofdzakelijk aangesproken op hun 'beroepseer', hun 'economische' eer.¹⁸ Zo werden ze in Amsterdam bij voorkeur uitgemaakt voor *schelm*, *dief* of *bankroetier*. Wat met zulke krachttermen in twijfel werd getrokken was hun professionele betrouwbaarheid, met alle nuanceringen van dien. Daarentegen werden vrouwen, met scheldwoorden als *hoer* en talrijke fraaie variaties op dit thema, vooral aangesproken op hun seksuele betrouwbaarheid. En ook hier kon al de geringste aanwijzing (bijvoorbeeld, het te veel over straat gaan) een verdenking uitlokken. Met andere woorden, beide termen werden lang niet altijd in letterlijke zin gehanteerd. Ze hadden ook een sterk symbolisch karakter.¹⁹

Op het eerste gezicht lijkt het verrassend dat, in een samenleving waarin vrouwenarbeid zo duidelijk als eervol werd ervaren, de vrouwelijke eer zo sterk door seksuele deugden als kuisheid en zedigheid werd ingekaderd. Toch is het ook weer niet zo verrassend, als we bedenken dat vrouwen, ondanks hun belangrijke bijdrage aan het arbeidsproces, een veel lager loon dan de mannen ontvingen en daarom buiten het huwelijk nauwelijks in het eigen levensonderhoud konden voorzien. Voor de vrouwen die werkzaam waren in de nijverheid was het huwelijk altijd nog het einddoel, terwijl veel van de vrouwen die handel dreven dit slechts deden om wat neveninkomsten naast het huishoudbudget te hebben. Met andere woorden, ook in de Republiek was de vrouwelijke eer in de termen van Bourdieu hun enig kapitaal, hun enig *goed*: zoals Jacob Cats het al verwoordde: 'Uw eer is al uw goed, uw bloem, uw beste schat.'²⁰

Richten we ons tenslotte tot een van de weinige studies naar eergevoelens op het platteland. In 1987 werd door Florence Koorn een interessant artikel gepubliceerd over het achttiende-eeuwse Twente. Aan de hand van de rijke gerechtelijke dossiers uit dit gebied beschreef ze hoe ongetrouwde moeders dikwijls een proces begonnen tegen de verwekker van hun kind, tegen de man die hen onder trouwbelofte had verleid. Omdat de meeste van deze vrouwen dienstbode waren en de kosten van een proces aanzienlijk, waren hun kansen om ook werkelijk een huwelijk af te dwingen met de meestal hoger geplaatste man gering. Toch eisten ze dat de man zich aan zijn trouwbelofte houden zou of anders ter vergoeding een geldbedrag, de

interpretation of Dutch culture in the Golden Age (New York 1987) 402-403.

16

Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 689-696.

17

Voor de uiteenlopende bereidheid van vrouwen in Noord- en Zuid-Europa om zelf hun eer te beschermen, zie Martin Dinges, 'Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung', in: Klaus Schreiner en Gerd Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 29-62, spec. 54.

18

Sharpe, *Defamation and sexual slander*, 10, 16, 27-28; Garricho, 'Verbal insults', 107-112; Burke, *The historical anthropology*, 96-97; Dinges, *Der Maurermeister*, 233-269. De laatste auteur spreekt ten aanzien van Parijs overigens van een meerpoligheid van de mannelijke eer, die pas in de loop van de achttiende eeuw zou afnemen. Het is mogelijk (een preciezer onderzoek zou dit duidelijk kunnen maken), dat de Nederlandse steden hierin meer geleken op een stad als York, waarin deze meerpoligheid al in de loop van de zeventiende eeuw was ingekrompen.

19

Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Amsterdam 1990) 351-352; idem, 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', in: Keunen en Roodenburg, *Schimpen en schelden*, 376-378. Voor een latere periode, waarin ook *sodomiet* een bekend (symbolisch) scheldwoord zou worden, zie Keunen, "Ongaarne beticht".

20

Pierre Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge 1977), 181-182; het citaat in Kloek, 'De vrouw', 254.

zogeheten dotatie, zou betalen. Wat deze vrouwen duidelijk wilden maken, aldus Koorn, was dat niet *hun* eer in het geding was maar de eer van de man die zijn belofte gebroken had. Kortom, ze probeerden hun eer te herstellen, te 'repareren', door hun eigen schande over te brengen op hun verleider, waarbij hun gehele strategie gericht was op de openbaarheid, op de publieke opinie.²¹ De aanklacht die deze vrouwen indienden, was slechts de laatste, meest formele stap in deze strategie. Een minder formele, op de openbaarheid gerichte manoeuvre was het zogeheten 'aan huis brengen' van het kind. Dat werd dan in optocht, ten aanschouwen van de hele gemeenschap, naar het huis van de verleider gebracht.²²

De voorbeelden geven nog eens aan hoezeer de eer in deze agonale samenleving als 'schaars goed' ervaren werd.²³ Door iemand anders in zijn eer aan te tasten of de eigen schande op hem over te hevelen kon men de eigen eer vergroten of herstellen. Zoals een sceptische Amsterdamse predikant het verwoordde: men beeldt zich een 'vermeerdering' in van de eigen 'eere ende goede fame, ende dat soo veel te grooter, als hy 't den anderen ontrect, dien hy scheldet'.²⁴ Jonge vrouwen bevonden zich bij de trouwbelofte nog eens in een aparte positie. Hun 'enig goed' werd dan ingezet in een in wezen asymmetrische ruilhandel, met alle risico's van dien, die dan ook door de toenmalige predikanten en moralisten, zoals Jacob Cats, uitvoerig uit de doeken werden gedaan, misschien des te uitvoeriger omdat de Nederlandse vrouwen zo'n aanzienlijke bewegingsvrijheid bezaten. In ruil voor de trouwbelofte van de man, normaal gesproken bekrachtigd met een onderpand, gaf de vrouw haar seksualiteit in pand. Met zijn belofte, zo zou men kunnen zeggen, verwierf zij de toezegging van een nieuw bestaan, dat haar een permanente staat van eerzaamheid kon garanderen. Het huwelijk was immers de meest eervolle situatie voor een vrouw.²⁵

Adel en burgerij

Een tweede semantisch probleem, dat al gauw opdook bij het vergelijken van de mediterrane erecode en die onder het *ancien régime*, was dat van de man als 'hoorndrager'. Zo kunnen we beledigingen als *cornuto* gemakkelijk achterhalen voor het vroegmoderne Italië,²⁶ maar voor de

²¹ Erving Goffman, *The presentation of self in everyday life* (New York 1959).

²² Florence Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel. Ongehuwde moeders in 'Twente in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 74-98. Verrassend genoeg werd dit theater, dit 'aan huis brengen' van het kind, ook in de stad opgevoerd, bijvoorbeeld in Amsterdam. Dat de verwekkers niet erg gesteld waren op dergelijk ritueel, dat hun eer daadwerkelijk werd aangetast, laat zich raden. Toch hebben deze gevolgen de Amsterdamse kerkeraad er niet van weerhouden om althans één keer een dergelijke optocht te ondersteunen. Zie Roodenburg, *Onder censuur*, 272-273. Voor de zogeheten 'vaderschapsacties', zie tevens Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat-17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 88-104; daar (87) ook een geval van aan huis brengen, eveneens in de stad (Den Haag).

²³ Over eer als 'limited good', zie Walz, 'Agonale Kommunikation', 221-223.

²⁴ Geciteerd in Roodenburg, *Onder censuur*, 350.

²⁵ Vgl. Sandra Cavallo en Simona Cerutti, 'Female honor and the social control of reproduction', in: Edward Muir en Guido Ruggiero (ed.), *Sex and gender in historical perspective. Selections from Quaderni Storici* (Baltimore/Londen 1990) 73-109, hier 77-79.

²⁶ Burke, *The historical anthropology*, 96-97.

gebieden ten noorden van de Alpen ligt dat minder eenvoudig. In de Republiek, bijvoorbeeld, zijn dergelijke krachttermen, evenals in het achttiende-eeuwse Parijs, nauwelijks in de gerechtelijke dossiers of verwante archivalia aangetroffen.²⁷

Toch was de belediging geliefd in de Amsterdamse schouwburg, waar talrijke kluchten werden opgevoerd die het huwelijk en de seksualiteit op de korrel namen. Juist daar werden mannen bij voorkeur voor *hoorndrager*, *hoornbeest* of andere varianten op het thema uitgescholden.²⁸ Het is een paradox, die duidelijk maakt dat uiteraard de kunstzinnige media, en dan vooral het theater, in het onderzoek betrokken moeten worden, maar meer nog de toenmalige klassestructuur, met haar complexe dynamiek van 'zelfbeeld' en 'beeld van de ander'. Immers, aan de ene kant werden in de kluchten elementen uit de Italiaanse novellencultuur overgenomen, in het bijzonder Boccaccio's *Decamerone*; aan de andere kant fungeerden deze elementen onmiskenbaar als karikatuur van de laagste groeperingen, die in de toenmalige kluchten een zo belangrijke rol vervulden.²⁹ Men zou deze karikaturen kunnen vergelijken met de bekende boerenscènes van Adriaen Brouwer of Jan Miense Molenaer, waarin de uitgebeelde boertjes alle lompe en gedrongen houdingen vertonen die in de toenmalige, uit Italië en Frankrijk afkomstige, etiquetteboeken steeds weer veroordeeld werden.³⁰ Opmerkelijk genoeg verdwenen beide karikaturen aan het einde van de zeventiende eeuw, toen de hogere klassen in Europa een gemeenschappelijke *cult of decorum* ontwikkelden, waarin ze zich geleidelijk een nieuw, meer verinnerlijkt eerbegrip, dat van de *honnêteté*, eigen zouden maken.³¹

Het zou te ver voeren hier meer dan enige algemene contouren te schetsen van de eeropvattingen onder de hogere en lagere klassen. Ik beperk me tot de eervoorstellingen onder de adel en de stedelijke regenten, hoewel ook deze nauwelijks onderzocht zijn.³² Men heeft echter geopperd dat de levenswijze van de landadel, ook in het oosten van de Republiek, en die van de regenten in de grote steden niet wezenlijk van elkaar hebben verschild. Weliswaar hechtten de adellijke families aan hun verhevenheid, aan hun opvattingen van bloed, eer en *virtus*, en brachten dit ook tot uiting in een strikte endogamie die, enige uitzonderingen daargelaten, ook tegenover de regentenklaas werd gehanteerd.³³ Toch namen de culturele verschillen langzamerhand af. De landadel onderging vooral

²⁷ Dinges, *Der Maurermeister*, 245. Zie voor Engeland echter Laura Gowing, 'Gender and the language of insult in early modern London', *History Workshop Journal* 35 (1993) 2-21. Ook moet natuurlijk niet vergeten worden dat beledigingen waarin getrouwde vrouwen voor hoer gescholden werden, indirect de echtgenoot troffen.

²⁸ Leuker, 'De last', 253-255.

²⁹ Voor de literaire achtergrond, zie R. van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam 1996) 86-105.

³⁰ Herman Roodenburg, 'Over scheefhalzen en zwellende heupen. Enige argumenten voor een historische antropologie van de zeventiende-eeuwse schilderkunst', *De Zeventiende Eeuw* 9 (1993) 152-168.

³¹ Voor de verhelderende term *cult of decorum*, zie Keith Thomas, 'The place of laughter in Tudor and Stuart England', *The Times Literary Supplement* (21 jan. 1977) 80.

³² De maatschappelijke en politieke betekenis van de adel ten tijde van de Republiek is lange tijd als onbetekend terzijde geschoven. In de laatste tien jaar is dit beeld echter aanzienlijk herzien, hoewel nog steeds weinig onderzoek is verricht naar opvattingen van eer. Zie voorlopig J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 91-150; H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1984) 31-47; C. Gietman, 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld', *Overijsselse Historische Bijdragen* 107 (1992) 83-114.

³³ Bovendien hadden de uitzonderingen betrekking op de dochters, niet op de zonen van de regentenklaas: Aalbers, 'Reinier van Reede', 126-127.

in haar bedrijfsvoering een zekere verburgerlijking; de regenten oriënteerden zich, tot op zekere hoogte, op de aristocratische omgangsvormen. Ze kochten bijvoorbeeld landhuizen, maar deze bleven toch zomerverblijven, zoals hun eigenaren zich weinig lieten voorstaan op de adellijke titels die ze op deze wijze verwierven en evenmin de strikte endogamie van de adel overnamen. In het algemeen zou men kunnen stellen, dat de Republiek noch een *bourgeois nobility* gekend heeft, noch een daadwerkelijke 'aristocratisering' van haar regenten.³⁴

Zulke verhoudingen kunnen misschien verklaren waarom in het toenmalige Nederland typische door de adelseer gelegitimeerde gewelddadigheden, zoals duels, relatief zeldzaam zijn gebleven. De politieke en economische bezigheden van de adel, met daarnaast de achtergrond van een meestal in het buitenland voltooide academische vorming, openden voor de zonen van de adel meer dan alleen een carrière in het Staatse leger waar, afgaand op de uitgevaardigde plakaten, de meeste duels plaatsvonden.³⁵ Ook de regentenfamilies veroordeelden de duels, al konden ze niet voorkomen dat hun zonen er soms aan meededen en zo hun families blameerden. Een fraai voorbeeld is de regentzoon Volckert Teding van Berkhout (1597-1632), die eerst voor een carrière in de diplomatie had gekozen, zich vervolgens voegde bij het gevolg van de Duc de Guise, een berucht duellist, en enige jaren later in een duel in Rome tot ontzetting van zijn familie een landgenoot doodde. Hij stierf in 1632 als vaandrig van Louis de Gonzaga in de slag bij Neurenberg.³⁶

De ercodes van officieren en, op andere wijze, de eeropvattingen aan het semi-monarchale hof van de Oranjes zullen door de burgerij als tegenbeeld van hun eigen opvattingen ervaren zijn. Aan het Haagse hof bevond zich een deels Nederlandse aristocratie die, gevangen in Elias' 'höfische Rationalität', zich niet alleen in haar endogamie maar ook in haar *conspicuous consumption* onderscheidde: haar levenswijze werd door de andere groepen als overdadig en pronkzuchtig gezien. Zo werd prins Willem III door de Haagse regent Paulus Teding van Berkhout (1609-1672), een jongere neef van Volckert, als 'vogelvangner' betiteld, omdat het hof in zijn ogen talrijke jonge mannen tot de bedelstaf bracht.³⁷ Tegelijk bezat het Haagse hof, zij het minder terecht dan de grote vorstenhoven in het toenmalige Europa, de reputatie dat onder zijn bewoners vrouwelijke eer en monogaam gedrag niet bepaald samenvielen.³⁸

34
J.L. Price, 'The Dutch nobility in the seventeenth and eighteenth centuries', in: H.M. Scott (ed.), *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries* (Londen/New York 1995), deel 1: Western Europe, 82-113, hier 105, 112.

35
P. de Jong, *Beschouwingen over het tweegevecht* (Utrecht 1881) 68-72; A.J. van Weel, 'De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek der Verenigde Nederlanden', *Nederlands Archievenblad* 81 (1977) 282-296.

36
Zie C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 48-53. Hoewel de titel anders doet vermoeden, biedt het boek geen expliciete analyse van het eerbegrip. Wel wordt Bourdieus 'maatschappelijk kapitaal' omgeduid als 'maatschappelijk vermogen'; vgl. Dinges, 'Ehre', 26; en idem, *Der Maurermeister*, 420.

37
Schmidt, *Om de eer*, 62-63.

38
Over de vrouwelijke eer aan de Europese vorstenhoven, zie recentelijk ook Hufton, *The prospect*, 145-146.

Daar werden graag verhalen en moppen over verteld.³⁹ De regenten en de landadel hielden er andere opvattingen op na. Toen Hester Ranst (1671-1750), na de dood van haar man en nadat zij hem in tien jaar acht kinderen had gebaard, een al te lichtzinnig leven begon, werd zij uiteindelijk door haar vader, een Amsterdamse regent, onterfd.⁴⁰

Gevestigden en buitenstaanders

Een derde ordeningsprincipe, zo zou men kunnen zeggen, betrof de markering van maatschappelijke groepen die het stigma van een collectieve 'oneerlijkheid' werd opgelegd. Het gaat dus niet om het infaem verklaren van individuele personen op grond van handelingen die hun individueel ook toe te rekenen zijn. Het gaat om de stigmatisering van gehele groepen op grond van bepaalde kenmerken die als specifiek voor deze groepen ervaren worden.⁴¹ Bekende voorbeelden uit het vroegmoderne Europa zijn ethnische minderheden als joden en zigeuners, maar ook personen die louter vanwege hun handwerk of ambacht een kwalijke naam bezaten, zoals beulen of vilders. Ik schets opnieuw, gezien het geringe onderzoek, een aantal contouren.

Ook in de Republiek werden scherprechters lange tijd voor oneerlijk gehouden. Zo was het hun in verschillende steden verboden binnen de stadsmuren te wonen. Tot diep in de zeventiende eeuw mochten ze slechts in een van de stadstorens huizen. En ook als ze lid waren van de gereformeerde kerk mochten zij en hun echtgenoten slechts als laatsten van de aanwezigen plaats nemen aan de avondmaalstafel.⁴² Tegelijk geven deze voorbeelden al aan, dat hun stigmatisering in het dagelijks leven bepaald niet alomvattend is geweest.⁴³ Kennelijk maakten ook de beulen en hun gezinnen deel uit van de avondmaalsgemeenschap. Ook zij werden als 'broeders' en 'zusters' gezien en werden zo opgenomen in de idealen van onderlinge verzoening, die in de avondmaalsviering tot uiting werden gebracht.⁴⁴ Bovendien is het opvallend, dat hun verbanning uit de stad slechts tijdelijk is geweest. Werd hun kennelijk in het midden van de zestiende eeuw voor het eerst opgedragen een woning aan de stadsmuur te betrekken, zo'n honderd jaar later werd deze ruimtelijke vormgeving van hun marginalisering, hun letterlijke liminalisering, al weer

³⁹ Voor de verhalen, zie Rudolf Dekker, 'Sexuality and court life in the late seventeenth century. The diaries of Constantijn Huygens Jr.', *Eighteenth Century Life* (nog te verschijnen); voor een fraaie anekdote zie Aernout van Overbeke, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. Ed. Rudolf Dekker, Herman Roodenburg en Harm-Jan van Rees (Amsterdam 1991), nr. 834.

⁴⁰ Roodenburg, 'De notaris', 380-381.

⁴¹ Klaus Schreiner en Gerd Schwerhoff, 'Verletzte Ehre. Überlegungen zu einem Forschungskonzept', in: Idem (ed.), *Verletzte Ehre*, 1-28, spec. 16-17; de auteurs spreken over 'Unehrenhaftigkeit' en 'Unehrlichkeit'. Rond gevestigden/buitenstaanders en groepscharisma/groepsschande, zie Elias' theoretische inleiding in: Norbert Elias en John L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (Londen 1965). Zie ook Bloks voorstel de term 'groepscharisma' te vervangen door 'groepseer': Blok, 'Eer', 230, noot 53. Belangrijk voor het volgende is tevens: Anton Blok, 'Infame beroepen', *Symposion* 3 (1981), 104-128.

⁴² Fr. de Witt Huberts, 'De scherprechter', *Tijdschrift voort Strafrecht* 34 (1924) 145-188. De gegevens hebben betrekking op Groningen en Arnhem. Vgl. Gisela Wilbertz, *Scharfrichter und Abdecker im Hochstift Osnabrück. Untersuchungen zur Sozialgeschichte zweier 'unehrlicher' Berufe im nordwestdeutschen Raum vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1979) 323-324. Voor andere gegevens over de scherprechter in Nederland, vermengd met een reeks bonte gegevens uit andere landen, zie nog Fr. de Witt Huberts, *De beul en z'n werk* (Amsterdam 1937) 191-206.

⁴³ Vgl. Jutta Nowosadtko, 'Die Ehre, die Unehre und das Staatsinteresse', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 44 (1993) 362-381, spec. 368.

⁴⁴ Over deze waarden: Roodenburg, *Onder censuur*, 98-100.

opgeheven.⁴⁵ Overigens heeft dit niet verhinderd, dat ze tot aan het einde van het *ancien régime* en waarschijnlijk nog veel langer door de bevolking om hun liminele kwaliteiten geraadpleegd werden. Nog in 1797 werd de Utrechtse scherprechter door enige inwoners gevraagd een aantal zieke personen te 'belezen'.⁴⁶

Niet alleen de omgang met de beul werd in meer of mindere mate als eerbedreigend ervaren, hetzelfde gold voor het aanraken van diens instrumenten. Zoiets bracht schande over de persoonlijke eer van het individu en daarmee over de collectieve eer van de groep waar het toe behoorde. Zo kennen we het voorval van een korenzetter die op het Amsterdamse galgenveld voor de grap op een rad was geklommen en daar het lijk omhelsd had met de woorden: 'Wel kameraad, hoe gaat het u hier al?' Achteraf wou geen van zijn collega's nog met hem werken.⁴⁷ Ook de constructie van het schavot of andere gerechtelijke instrumenten behelsde een bedreiging van de eer. Zoals de Duitse timmermansgilden de oprichting van galgen en dergelijke slechts 'mit gesamter Hand' ondernamen, zo kon het in de stad Groningen gebeuren dat een nieuwe beulsladder niet door één maar door alle leden van het gilde vervaardigd werd. Ieder sloeg een spijker, zodat uiteindelijk niemand de ladder gemaakt had.⁴⁸ Het is mogelijk, dat het vooral de gilden waren die zich ter verdediging van hun groepeer in deze mate tegenover de 'oneerlijken' probeerden af te zetten. Zoals we zagen, hielden de kerk en vermoedelijk ook de overheid⁴⁹ er meer genuanceerde standpunten op na. De gilden in de Republiek bezaten echter niet de maatschappelijke en politieke betekenis, die hun wel in de andere Europese landen met hun sterkere feodale achtergronden werd verleend.⁵⁰ De Republiek was niet de standenmaatschappij, die zich in Duitsland of Frankrijk had ontwikkeld. Ze kende niet dezelfde standseer en dat zou een verklaring kunnen bieden waarom de scherprechters al in het midden van de zeventiende eeuw te midden van hun 'eerlijke' stadgenoten konden terugkeren.⁵¹

Over de vilders en hun ruimtelijke en maatschappelijke segregatie is evenmin veel bekend. In de steden werden ze minder dan in de Duitse steden gestigmatiseerd, maar de verhoudingen in het zuiden van de Republiek zullen minder hebben verschild. Zo heeft Anton Blok beschreven hoe ze juist als gestigmatiseerde buitenstaanders een belangrijke ideologische rol vervulden in de Bokkerijdersben-

45

De Witt Huberts, 'De scherprechter'; voor enige kanttekeningen bij de these, dat beulen slechts in huizen in de stadsmuur of alleen buiten de muren mochten wonen: Gisela Wilbertz, 'Scharfrichter und Abdecker. Zur Sozialgeschichte zweier "unehrlicher" Berufe im nordwestdeutschen Raum vom 16. bis zum 19. Jahrhundert', *Unser Bockholt* 32 (1981) 6-11; Jutta Nowosadtko, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier 'unehrlicher Berufe' in der frühen Neuzeit* (Paderborn 1994) 226 e.v.

46

M.A. van Anandel, 'Onze collega de beul', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 69 (1925) 2107.

47

Van de Pol, 'Prostitutie', 186-187.

48

De Witt Huberts, 'De scherprechter', 172. Vgl. Walter Hartinger, 'Hochgericht und Handwerk. Zum Problem der Ehrlichkeit in der frühen Neuzeit', *Oberpfälzer Heimat* 19 (1975) 7-14; Lyndal Roper, *The holy household. Women and morals in Reformation Augsburg* (Oxford 1989) 36-37; Nowosadtko, 'Ehre', 369; idem, *Scharfrichter*, 304.

49

Aan het einde van de zestiende eeuw werd het de Amsterdamse schoutsdienaren verboden bordelen te drijven. Ze zouden voortaan een normaal loon ontvangen, zodat ze 'in alle tucht en eerbaerheyt leven souden'. Kennelijk wilde de overheid hen van hun oneerlijke activiteiten en daarmee van hun oneerlijke reputatie ontdoen. Geciteerd in J.H. Böse, *Had de mensch met één vrou niet connen leven.*

Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw (Zutphen 1985) 79. In Rotterdam werd in 1580 een verwante verordening uitgevaardigd, hoewel men enige maanden daarvoor had voorgesteld, vanwege klachten over hun oneerlijke besognes, de schoutsdienaren naar een klein eiland te laten verhuizen. Zie *Rotterdamsch Jaarboekje* 6 (1899) 199-200.

50

De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 198-200.

51

Over de uiteenlopende eeropvattingen van overheid en gilden, zie Jutta Nowosadtko, 'Umstrittene Standesgrenzen. Ehre und

den, die in de achttiende eeuw de contreien tussen Maas-tricht en Aken onveilig maakten. Aangevoerd door de vilders schrokken de benden er niet voor terug om ook kerken te beroven, iets wat normaal gesproken slechts door joodse of zigeunerbenden, dus door niet-christelijke benden, werd gepleegd. Ook werden deze escapades afgesloten met een ritueel waarin de heilige mis werd geparodieerd: een tweede aanwijzing dat de rooftochten mede gepleegd werden uit verzet tegen de gevestigde, christelijke orde.⁵²

De wijze waarop in de Republiek een etnische groep als de joden tegemoet werd getreden was zeer verschillend. In de stad Utrecht, bijvoorbeeld, mochten ze niet eens binnen de stadsmuren huizen. In andere steden hadden ze echter hun eigen gemeenschappen, *naties* genaamd, konden ze een relatief autonome rechtspraak, de *berem* (letterlijk: ban),⁵³ uitoefenen en konden ze als individu zelfs het – voor joden niet erfelijke – burgerrecht verkrijgen. Ondanks deze tolerantie waren de joden slechts tweederangsburgers. Hoewel het gewest Holland in 1619 had bepaald, dat de steden hen niet dwingen konden uiterlijke tekenen te dragen (het stond de steden wel vrij hun een afzonderlijke wijk toe te wijzen), mochten de joodse inwoners geen publieke ambten bekleden en werden ze evenmin tot de gilden of tot de schutterijen toegelaten. Zulke voorrechten waren slechts voorbehouden aan de 'eerlijke', dat wil zeggen aan de christelijke en voor langere tijd gevestigde inwoners.⁵⁴

Opmerkelijk genoeg waren deze civielrechtelijke bepalingen tevens verweven met impliciete voorstellingen van collectieve smetvrees. Volgens een Amsterdamse verordening uit 1616 mochten joodse mannen – het omgekeerde was niet interessant – geen seksuele omgang met christelijke vrouwen hebben, ook niet als deze 'oneerlijk' oftewel als prostituée werkzaam waren.⁵⁵ De verordening is hoogstwaarschijnlijk op aandringen van de gereformeerde kerkeraad tot stand gekomen, want dit gezelschap had in 1611 al bij burgemeesters geklaagd over het 'verleyden' van christelijke dienstmeisjes in joodse families en diende in 1620 en 1650 opnieuw een klacht in over het 'schenden der dienstmaechden' en het zich 'laten verleyden tot oncuyshyeyt' van deze meisjes. Voor de sefardische families (de meeste ashkenazische vluchtelingen kwamen pas rond 1650) lag het voor de hand zulke hulp in huis te nemen, omdat hun eigen vrouwen niet geacht werden over straat te gaan.⁵⁶ Maar door hun geloofsgenoten wer-

Unehrllichkeit der bayerischen Schergen', in: Schreiner en Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ebre*, 166-82. Overigens speelden de gilden in de Noordduitse havensteden een andere, meer met de Republiek te vergelijken rol. Zie Otto Beneke, *Von unebrlichen Leuten* (Hamburg 1863) 80.

52

Zie Anton Blok, 'De rol van vilders in de Bokkerijdersbenden', *Volkkundig Bulletin* 7 (1981) 121-142; en idem, *De bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1991) 57-88. Zie ook Florike Egmond, *Underworlds. Organized crime in the Netherlands, 1650-1800* (Cambridge 1993) 110.

53

Y. Kaplan, 'The social functions of the herem in the Portuguese Jewish community of Amsterdam in the seventeenth century', in: J. Michman en T. Levie (ed.), *Dutch Jewish history. Proceedings of the symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Jeruzalem 1984) 111-155.

54

A.H. Huussen jr., 'De joden in Nederland en het probleem van de tolerantie', in: Marijke Gijswijt-Hofstra (ed.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot beden* (Hilversum 1989) 114-120.

55

Verwante verordeningen in Haarlem (1605) en in een conceptverordening, in 1615 opgesteld door Hugo de Groot. Zie A.H. Huussen jr., 'The legal position of Sephardi Jews in Holland, circa 1600', in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish history. Proceedings of the Fifth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (Assen/Maastricht 1993) 19-41.

56

Ashkenazische vrouwen kenden echter verwante gedragsregels: Egmond, *Underworlds*, 51.

den de meisjes met een duidelijke smetvrees omgeven. Zochten ze later een betrekking in een christelijk gezin, dan was dat verre van eenvoudig.⁵⁷

De verordening heeft niet kunnen verhinderen, dat christelijke meisjes nogal eens het bed deelden met een jood, dat vrouwen met het doel een joodse man te trouwen zich tot het joodse geloof bekeerden, noch dat de echtelieden hevig van mening verschilden over de religieuze opvoeding van hun kinderen. Uit het zeventiende-eeuwse Amsterdam kennen we een geval, waarin de jongens op initiatief van de vader besneden werden, waarna ze door de moeder naar de gereformeerde kerk werden gebracht om gedoopt te worden. De wet was echter streng. In 1671 werd een joodse man op het schavot gebracht, nadat hij zich voor christen had uitgegeven om met een christelijke vrouw te kunnen trouwen.⁵⁸

Juist omdat eer gelijk stond aan een christelijke en gevestigde levenswijze, hadden de zigeuners een dubbel probleem. Alleen al omdat zij door het land trokken, werden ze zoals alle landlopers en personen zonder vaste woon- of verblijfplaats ervan verdacht een losbandig en crimineel leven te leiden. Tegelijk werden ze als *heidens* gezien: als mensen die niet eens, zoals de joden, in de ene ware god geloofden. Dat dubbele stempel maakte de zigeuners des te kwetsbaarder voor de juridische stereotypen, waarin ze werden afgeschilderd als dieren, met alle connotaties van dien. Vooral in de eerste decennia van de achttiende eeuw werden ze streng vervolgd. Rond 1730 waren ze bijna geheel uit de Republiek verdwenen.⁵⁹

Hoe stond het met deze groepen zelf? De joodse groepen vormden een intrigerend voorbeeld, want het lijkt geen twijfel dat ze hun eigen groepseer hadden en dat ze op hun beurt de christelijke bevolking een collectieve oneer toedichtten. Zo ging het bij de *herem* duidelijk om eerstraffen: de veroordeelde werd met schande beladen en in verregaande mate van het sociale leven van de gemeente uitgesloten.⁶⁰ Tegelijk zullen de joden de nodige smetvrees ten aanzien van de christelijke bevolking gekoesterd hebben. Zo werd in 1740 een joodse hoer door een joodse man uitgehoord. Toen ze toegaf, dat ze eveneens met christelijke mannen naar bed ging, werd ze prompt weggestuurd en ingewisseld voor een christelijke hoer. Hij wilde, zo zei hij, niets te maken hebben met een 'smousin die met een christen hadde te doen gehad'.⁶¹ Het is een fraai tegenbeeld van de legerofficier die zijn minnares door-

57

Roodenburg, *Onder censuur*, 185. Overigens verdient de 'oneerlijkheid' van joodse immigranten in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nader onderzoek. Tegenover de mening van de gilden, die de joden duidelijk niet wilden toelaten, stond de meer genuanceerde houding van de toenmalige stadsbesturen, die de immigranten bijvoorbeeld aanduidden als *hyden met eere ende van goeden bandel en wandel* [geciteerd in D.M. Schwetschinski, 'Tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw, 1516-1621', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (ed.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 53-94, hier 86] of als *hyden van sorte aensien ende vermogen* [geciteerd in Odette Vlessing, 'New light on the earliest history of the Amsterdam Portuguese Jews', in: *Dutch Jewish History* (1993) 66.

58

Roodenburg, *Onder censuur*, 181-185; vgl. Schama, *The embarrassment*, 591-592; zie ook R.G. Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad* (Hilversum 1989) 53-55 en de daar aangehaalde literatuur.

59

Egmond, *Underworlds*, 87-96.

60

Kaplan, 'The social functions', 119; vgl. Robert Jütte, 'Ehre und Ehrverlust im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Judentum', in: Schreiner en Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ehre*, 144-165, spec., 161-162. Voor het onderscheid tussen 'Unehrenhaftigkeit' en 'Unehrllichkeit', zie hierboven, noot 39.

61

Van de Pol, 'Prostitutie', 183.

stak, toen hij hoorde dat ze tevens met een joodse man het bed in dook.⁶²

Stad en stadsbuurt

Het is duidelijk, dat studies naar het platteland, zoals die van Florence Koorn, belangrijke aspecten van de toenmalige erehandel belichten kunnen.⁶³ Een ander voorbeeld is het onderzoek van Gerard Rooijackers en anderen naar charivari's, met name in Staats-Brabant. Zoals elders vinden we daar ook het 'bekkesnijden', een Nederlandse variant van de *sfredo*, maar opmerkelijk genoeg waren de slachtoffers maar al te trots op hun verminkingen, op hun gezichtsverlies.⁶⁴ Daarnaast valt echter veel te verwachten van studies die, zoals Martin Dinges' exemplarische onderzoek naar het achttiende-eeuwse Parijs, juist de vroegmoderne stadsbuurt als uitgangspunt hebben gekozen. Tot nu toe laat een dergelijke studie voor de Nederlanden nog op zich wachten. Toch bestond er in de steden van de Republiek een hele reeks aan merendeels semi-officiële instanties, waar de inwoners hun eerconflicten aanhangig konden maken. Alleen al het aantal en de verscheidenheid van deze instanties en de steeds weer benadrukte idealen van vrede en verzoening verraden het agonale karakter van het leven in deze buurten. Vooral de steden in het westen van het land kenden een opvallend rechtspluralisme. Men kan daar nog aan toevoegen dat al deze instanties, juist als vormen van semi-officiële controle en los nog van de informele, niet-geïnstitueerde erehandel, duidelijk maken hoezeer processen van *Sozialdisziplinierung* hun niet te onderschatten beperkingen gekend hebben.⁶⁵

Tegelijk moeten we in het oog houden, dat de zeventiende eeuw voor veel steden een periode van snelle groei is geweest, vooral voor Amsterdam. Om de massale toestroom het hoofd te kunnen bieden werd de stad verschillende keren uitgebreid, maar de immigranten bleven toestromen. Rond 1590 telde Amsterdam nog 33.000 inwoners, rond 1675 was het aantal al gestegen boven de 200.000. Bovendien kwamen de nieuwelingen niet alleen uit eigen land, maar uit alle hoeken en gaten van Europa, aange trokken door de hoge levensstandaard en de relatieve godsdienstvrijheid. Vooral in de armere wijken, met hun nauwe stegen en smalle gangen, moeten aanvankelijk allerlei culturen, talen en geloofsovertuigingen naast elkaar hebben

62

Constantijn Huygens jr. vermeldde het gebeuren in 1695 in zijn dagboek. Zie Dekker, 'Sexuality'.

63

Inspirerend ook, vanwege de multibiografische benadering: Willem de Blécourt, "Schelm, hoer en kenaille". Beledigingen in achttiende-eeuws Kolderveen', in: Keunen en Roodenburg (ed.), *Schimpen en schelden*, 389-414.

64

Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 401-403. Toch wordt in Nederlands onderzoek naar charivari's het eerbegrip nog weinig geproblematiseerd. Voor een verdere indruk van dit onderzoek: Gerard Rooijackers en Tiny Romme (ed.), *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag* [= *Volkskundig Bulletin* 15 (1989)] 253-394.

65

Voor dit laatste punt en voor de volgende alinea's, zie uitvoeriger: Herman Roodenburg, 'Reformierte Kirchengucht und Ehrenhandel. Das Amsterdamer Nachbarschaftsleben im 17. Jahrhundert', in: Heinz Schilling (ed.), *Kirchengucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa* [= Beiheft 16 (1994) *Zeitschrift für Historische Forschung*], 129-152, hier 147-149.

geleefd. Een ander groot probleem waar deze buurten mee geconfronteerd werden, was de voortdurende overlast van de prostitutie, die in een havenstad als Amsterdam een enorme omvang bezat.⁶⁶

We mogen dan ook aannemen, dat binnen deze ondoorzichtige structuren de erehandel van aanzienlijke betekenis is geweest. Juist in de buurten waar zoveel nieuwkomers terecht kwamen moest men eenvoudig weten met wie men te maken had. Kortom, de situatie zal niet zo heel veel verschilt hebben van de verhoudingen, die bijvoorbeeld door David Garrioch en Martin Dinges voor het achttiende-eeuwse Parijs beschreven werden.⁶⁷ Ook in Amsterdam zullen de mensen niet zozeer naar hun herkomst en verleden beoordeeld zijn, maar naar hun feitelijke gedrag sinds hun aankomst. Men had aanwijzingen nodig en verzamelde deze in een sfeer van voortdurende waakzaamheid. Ook hier kunnen we dus een open sociabiliteit vermoeden, een bereidheid om nieuwkomers direct te accepteren. Maar de sociabiliteit had ook een andere kant. Met deze open houding kon men tevens van alles over de ander te weten te komen.⁶⁸

Misschien kunnen we nog iets verder gaan. Als nieuwkomers niet zozeer naar hun herkomst maar vooral naar hun dagelijkse gedragingen beoordeeld werden, dan hadden ze, althans bij aankomst, nog geen eer. Zo werd in 1749 een vrouw door het Amsterdamse gerecht verweten dat zij een vreemdeling, een koopman uit Leipzig, op zijn woord geloofd had. De man had haar onder trouwbelofte het bed in gekregen. Anders gezegd, ze had de inherente asymmetrie van haar positie nog vergroot, doordat ze haar seksualiteit verpand had voor het erewoord van een man, wiens eer nu juist in het geding was.⁶⁹

Hoe werden eerconflicten nu bij de verschillende instanties aangedragen en hoe werden de geschillen tot een oplossing gebracht? Een bijzonder verschijnsel in de Nederlandse steden, zij het niet in Amsterdam, waren de *gebuurten*, de buurtverenigingen, waarin de bewoners van een aantal straten en stegen zich georganiseerd hadden en die door zogeheten buurtmeesters werden bestuurd.⁷⁰ Deze buurtmeesters oefenden een semi-officiële rechtspraak uit, die door de burens mede werd aangewend om zich te *purgeren*, om zich van de smet die hun eer door andere burens was aangedaan te zuiveren. Ze verlangden gezamenlijk met de tegenpartij gehoord te worden. Een inwoner van Leiden in het midden van de zeventiende eeuw,

66

Lotte C. van de Pol, 'Beeld en werkelijkheid van de prostitutie in de zeventiende eeuw', in: Hekma en Roodenburg (ed.), *Soete minne*, 109-144, spec. 130-131.

67

Garrioch, *Neighbourhood*, 227-231; Dinges, *Der Maurermeister*, 287 e.v.

68

Vgl. ook nog Catharina Lis en Hugo Soly, 'Beter een goede buur dan een verre vriend', in: Boudien de Vries e.a. (ed.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 81-107, spec. 107.

69

Vgl. Van de Pol, 'Prostitutie', 184.

70

Voor de lange tijd door historici en volkskundigen onderschatte betekenis van stadsbuurten in Nederland en Vlaanderen, zie recentelijk: Herman Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad. De "gebuurten" in Leiden en Den Haag', in: Te Boekhorst, Burke en Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, 219-243; J. Decavele, 'De gebuurten tot omstreeks 1800', in: J. Decavele (ed.), *Gebuurtelevens en dekenijen in Gent, 14de-20ste eeuw* (Gent 1992) 9-52; Harald Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 3-26; Catharina Lis en Hugo Soly, *Disordered lives. Eighteenth-century families and their unruly relatives* (Cambridge 1996) hoofdstuk 5; en tevens het artikel van Marc Jacobs in dit nummer.

de Fransman Jean de Parival, noteerde hoe de gewraakte woorden allereerst herroepen moesten worden, 'par celui qui a blessé la reputation de l'autre, en disant qu'il le tient pour honneste homme et que la parole a esté laschée par colere'. Uiteindelijk werd de verzoening bezegeld met een handdruk: 'alors ils se donnent la main'.⁷¹

Dit herroepen van de belediging, de 'amende honorable', was in de Republiek een bekende rechtsvorm. We vinden haar ook voor officiële instanties als de *banken van kleine zaken*, die tot taak hadden de partijen, waar mogelijk, te verzoenen. Voor deze instanties gold eveneens dat een verzoening pas tot stand kon komen, als de gedaagde persoon ter plekke, voor het college, de belediging had teruggenomen. Interessant is, dat de Leidse magistraat bepaalde dat de inwoners zich pas tot deze rechtbanken mochten wenden, als het de buurtmeesters niet gelukt was de partijen tot elkaar te brengen.⁷²

Het inschakelen van een notaris was een andere, meer discrete oplossing. Weliswaar was deze niet bevoegd de partijen te 'accorderen', maar als bemiddelaar kon hij een bijzondere notariële verklaring opstellen, de zogeheten *insinuatie*, waarin hij de belediger onder dreiging van verdere stappen opriep de gewraakte woorden terug te nemen en te verklaren dat hij het slachtoffer niet kende 'dan in alle eer en deugd'.⁷³

Een ander opvallend verschijnsel was de kerkelijke tucht, zoals deze werd uitgeoefend door de calvinistische en doopsgezinde kerkeraden. Omdat veel lidmaten van deze kerken zich tot hun kerkeraad wendden om zich van de geruchten die over hen de ronde deden te *purgeren* en de kerkeraad de partijen graag tot verzoening bracht, bieden ook de kerkeradsnotulen een fraai beeld van de dagelijkse erehandel. Verder zouden gerechtelijke bronnen onderzocht kunnen worden op verzoeken aan de schout om bepaalde personen uit de buurt te verwijderen of zelfs voor enige tijd op te sluiten.⁷⁴ Ook de eigen straat en buurt hadden hun 'eer' en de bewoners wilden graag voorkomen dat deze werd aangetast. Andere informatie zou nog door de gilden geboden kunnen worden, waarin conformiteit dikwijls afgedwongen werd met een nadrukkelijke afgrenzing van oneer en oneerlijken. Het waren immers alleen de 'eerlijke', gevestigde mannen die tot de gilden toegelaten werden. Bovendien konden afzonderlijke gildeleden door de eigen, semi-officiële rechtspraak voor *vuil* verklaard worden, als ze deze conformiteit niet

71

J. de Parival, *Les délices de la Hollande. Oeuvre panegyrique* (Leiden 1651) 17-19.

72

Voor deze instanties, zie C.M.G. ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (Deventer 1970) 128-173.

73

Roodenburg, 'De notaris', 373-374.

74

Vgl. Pieter Spierenburg, 'Financiën en familie-eer. Opsluiting en opgeslotenen op verzoek te Leiden, 1680-1815', in: H.A. Diederiks e.a. (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 117-135; idem, 'Imprisonment and the family. An analysis of petitions for confinement in Holland, 1680-1805', *Social Science History* 10 (1986) 115-146; idem, *Zwarte schapen. Hollandse betterhuizen in de Pruisentijd* (Hilversum 1995).

opbrachten.⁷⁵ En ook in de schutterijen werden sancties toegepast, die de eer van de bewuste schutter aantastten en die er uiteindelijk toe konden leiden, dat hij uit de schutterij verwijderd werd.⁷⁶

Het zou de moeite waard zijn om voor een enkele stad al deze bronnen naast elkaar te leggen en ze voor een welomschreven periode op iedere verwijzing naar de dagelijkse erehandel door te nemen.⁷⁷ Zoals al in een aantal verkenningen is aangegeven, zou men op deze wijze talrijke gegevens bijeen kunnen brengen, niet alleen ten aanzien van de identiteit van de betrokken personen maar ook ten aanzien van de locaties van de erehandel, het vocabulaire en de gebaren die werden toegepast, de rituelen (bijvoorbeeld het 'aan huis brengen' of het uit volkskundig onderzoek bekende 'Herausfordern aus dem Haus') en het fysieke geweld, inclusief het *bek opsnijden* of een *rood lintje bezorgen*, zoals het ook wel werd genoemd. Toch is het duidelijk, dat in al deze bronnen de maatschappelijke randgroepen en ook etnische minderheden zoals de joden slechts in beperkte mate vertegenwoordigd zijn. Ook de prostitutie komt zelden in deze archieven naar voren. In overeenstemming met hun marginale en gestigmatiseerde positie zijn het hoofdzakelijk de archieven van de hogere rechtbanken die ons over hun doen en laten informeren. Belangrijk is wat Lotte van de Pol over hun oneerlijkheid en hun eergevoelens geschreven heeft. Ik sluit dit overzicht af met een aantal gegevens uit haar onderzoek.⁷⁸

Interessant genoeg behoorde ook een deel van de prostituties tot de open sociabiliteit, die zo treffend door Garrioch beschreven is. De meeste van de Amsterdamse bordelen waren klein, ze werden door een hoerenwaardin geleid, die meestal niet meer dan twee of drie meisjes ter beschikking had. Ook waren de meeste bordelen niet in een enkele wijk, in enige straten of stegen, bijeengebracht. Vooral de 'stille prostitutie', waarbij van buiten weinig te merken was van wat zich binnenshuis afspeelde, kon in alle arme wijken worden aangetroffen. Ook waren er heel wat vrouwen die zich 's avonds halen lieten, als er plotseeling veel klandizie was in een van de stille bordelen.⁷⁹

De hoeren en hun hoerenwaardinnen woonden dus te midden van de eerlijke, gevestigde bevolking en hadden ondanks hun oneerlijkheid toch contact met hun burens. Ook hun stigmatisering was verre van volledig. Een fraai voorbeeld is een vrouw, over wie rond 1700 een notariële akte opgesteld werd. Ze stond op goede voet met haar

75
Rudolf Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw', in: Te Boekhorst, Burke en Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, 109-147, spec. 141-143.

76
Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 169-170.

77
Voor de zestiende eeuw worden nu ook remissiebrieven en vonnissen van het Hof van Holland en Zeeland onderzocht. Zie voorlopig het waardevolle artikel van Hans de Waardt, 'Ehrenhändel, Gewalt und Liminalität. Ein Konzeptualisierungsvorschlag', in: Schreiner en Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ehre*, 303-324; voor een onderzoek gebaseerd op de zestiende-eeuwse archieven van de Grote Raad van Mechelen: Florike Egmond, 'Erezaken. Rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994) 3-22. Helaas bevat dit tweede artikel een slordige kritiek op het in noot 11 vermelde artikel van Leuker en Roodenburg. Het verwijt, als zouden de twee auteurs het mediterrane eerbegrip even losjes hebben toegepast op het vroegmoderne Nederland, is een ongenueanceerde weergave van een genueanceerd betoog, waarin overeenkomsten en verschillen aan de orde komen.

78
Ik verwijs hier tevens naar haar binnenkort te verschijnen proefschrift: Lotte C. van de Pol, *Het Amsterdams boerdome. Prostitutie in een vroegmoderne stedelijke samenleving, 1650-1800* (Amsterdam 1996).

79
Van de Pol, 'Beeld en werkelijkheid', 130 e.v.

buurvrouwen, aan wie ze haar gehele leven en ook haar leven als hoer had verteld. Daarnaast hadden de buurvrouwen vernomen in welke bordelen ze gewerkt had en welke klanten ze had gehad, zoals ze hun ook wel eens het geld getoond had dat ze op deze wijze verdiende. Maar ook in dit geval had de open sociabiliteit haar keerzijde. Als de buurvrouwen niet tegelijk bereid waren geweest hun belastende verklaringen voor de notaris vast te leggen, dan hadden we nooit iets van hun contacten met deze vrouw vernomen.⁸⁰

Ondanks het algemene stempel van oneerlijkheid dat de hoeren werd opgelegd bezaten ze toch ook hun eigen eer en vinden we tussen deze vrouwen nog talrijke 'feine Unterschiede'. In het zeventiende-eeuwse Rome was het zelfs mogelijk dat de prostituées een rechtszaak begonnen, als ze zich tegen een belediging verweren wilden.⁸¹ Dergelijke processen werden niet in Amsterdam gevoerd, maar ook hier hadden de hoeren hun maatstaven. Zo werd het hoog opgenomen, als ze voor 'jodendoer', voor 'allemandoor' of 'getrouwdemansoor' werden uitgemaakt. Op dezelfde wijze werd het als grievend ervaren, als ze van diefstal werden beticht. 'Ik ben wel een hoer, maar geen dief', zo had een prostituée geantwoord, toen een klant meende dat ze zijn geld gestolen had. Inderdaad was het geld uit een van zijn zakken in het bed gerold.⁸²

Ook de hoerenwaardinnen hadden zo hun maatstaven. Degenen die probeerden 'eerlijke' meisjes te verleiden, werden met de nek aangekeken. Zelfs de hoerenwaarden, de mannen van deze vrouwen, waren beducht voor hun reputatie. Voor het gerecht zouden ze nooit toegeven, dat ze leefden van oneerlijk verdiend geld. Hun rol zou zich beperken tot het inschenken van de glazen en het verwijderen van lastige klanten. Wat hun vrouwen deden was hun zaak, daar hadden ze niets mee te maken. Het is veelzeggend, dat de enige hoerenwaard die zelf zijn bedrijf leidde, prompt werd aangeduid als 'vry wat vrouwelyk' in 'stem en manieren'.⁸³

Besluit

In het voorgaande is een scala van noties rond eer en schande aan bod gekomen. Veel is ook niet ter sprake gekomen. Ik noem slechts de eer van de staat of de eer van God, zoals er nog wel meer aspecten, bijvoorbeeld

80

Van de Pol, 'Prostitutie', 214.

81

Elisabeth S. Cohen, 'Honor and gender in the streets of early modern Rome', *Journal of Interdisciplinary History* 22 (1992) 597-625.

82

Van de Pol, 'Prostitutie', 200-201.

83

Althans, in 'Amsterdamsch Hoerdom', geciteerd in Van de Pol, 'Prostitutie', 203.

rond toverij of sodomie, vermeld hadden kunnen worden.⁸⁴ Eer speelde op talloze terreinen. Hier is de aandacht uitgegaan naar die noties die, over de gehele periode bezien, het meest in de alledaagse werkelijkheid hebben gespeeld. Maar ook in het onderzoek naar de dagelijkse erehandel vallen nog genoeg lacunes aan te wijzen, blijven nog veel vragen onbeantwoord en is het lastig zinvolle vergelijkingen te trekken met andere landen in het vroegmoderne Europa. Gelukkig is begin dit jaar een werkgroep opgericht, die het onderzoek naar eer en oneer, ook voor andere perioden, wil ondersteunen.⁸⁵

84

J. Heringa, *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961); Jean Delumeau (ed.), *Injures et blasphèmes* (Parijs 1989); Gerd Schwerhoff, "Blasphemare, dehonestare et maledicere Deum." Über die Verletzung der göttlichen Ehre im Spätmittelalter', in: Schreiner en Schwerhoff (ed.), *Verletzte Ehre*, 252-278; Willem de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (Nijmegen 1990); Theo van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).

85

Werkgroep Eer, opgericht 26 januari 1996, onder auspiciën van het Huizinga-Instituut.

Summary

Honour and shame in the Dutch Republic, a provisional overview

While the subject has not been neglected, it can safely be said that the study of honour and shame in the Dutch Republic is still in its infancy. This article provides an overview of the results thus far, relating these in particular to developments in early modern Germany. In adopting a comparative framework, so the author argues, one can establish how Northern European notions of honour differed not only from those in Southern Europe in general, but from country to country as well.